

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ГЛОБАЛ ТАРАҚҚИЁТ ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

МАВЗУСИДАГИ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АНЖУМАН
МАТЕРИАЛЛАРИ

ТОШКЕНТ - 2017

Мазкур илмий мақолалар тўплами атоқли тилшунос, филология фанлари доктори профессор Мирозиз Миртожиев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган "Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари" мавзусидаги илмий-назарий конференция материаллари асосида тайёрланган бўлиб, ундан ўрин олган мақолалар бугунги ўзбек тилшуносини олдидан турган муаммо ва вазифалар таҳлилига йўналтирилган. Тўплам филологлар, профессор-ўқитувчилар, илмий тадқиқот билан шуғулланувчилар, талабалар ва тилшунослик соҳаси ихлосмандларига мўлжалланган.

Манзилимиз: Тошкент: 100174, Талабалар шаҳарчаси, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўзбек филологияси факультети ўзбек тилшунослиги кафедраси.

Маъсул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Х. Дадабоев

Тақризчилар: ф.ф.д., проф. Қ. Содиков
ф.ф.д. проф. С. Мухамедова

Tahrir hay'ati:

B.Abdushukurov filologiya fanlari doktori
B.Bahriddinova filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M.Rahmatov filologiya fanlari nomzodi, dotsent
T.Tog'ayev filologiya fanlari nomzodi, dotsent
G.Iskandarova o'qituvchi
O.Abdullayeva o'qituvchi
M.Xolmuradova katta ilmiy xodim-izlanuvchi

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўзбек филологияси факультети кенгашида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган (2017 йил 29 мартдаги 8-сонли мажлис баёъномаси).

МИРАЗИЗ МИРТОЖИЕВ – АТОҚЛИ ТИЛШУНОС

Х. ДАДАБОВЕВ, ТОШДУГАУ

МИРАЗИЗ МИРТОЖИЕВ – ТУРКИЙ ТУВ ФЕЪЛЛАР АУСЛАУТИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Ўзбек тилшунослигининг дунё миқёсида эгирф этилганига шак-шубха йўқ. Унинг бугунги тараққиёт даражасини таъминлашда Ғ.Абдурахмонов, А.Ғуломов, Ш.Раҳмагуллаев, Э.Ғозилов, А.Рустамов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиев, И.Қўчқортоев, Ҳ.Неъматов, А.Нурмонов, Қ.Маҳмудов, Н.Маҳмудов, Қ.Содиқов сингари фидоқор олимлар қатори тилшунослиқнинг деярли барча йўналишларида ўзига хос фикри, дунёқарашига эга профессор Миразиз Миртожиевнинг салмоқли ва сезиларли улуши бор.

Мавлўмки, 2006 йилнинг мартада Ўзбекистон Миллий университети жамоаси "Буюк хизматлари учун" ордени соҳиби, атоқли тилшунос Шавкат Раҳмагуллаев таваллудининг 80, илмий-педагогик фаолиятининг 60 йиллигини юқори савияда ўтказилган илмий-назарий анжуман ҳамда нисбатан йirik хажмдаги илмий мақолалар тўпламини нашр қилиш билан нишонлаган эди. Анжуманни талаб даражасида ўтказиш, мақолалар тўпламини эълон қилиш вазифаси ўша кезларда "Умумий тилшунослик" кафедрасига мудирлик қилган каминанинг зиммасига юклатилган эди. "Шавкат Раҳмагуллаев – атоқли тилшунос" номли мақолалар тўплами кўпчилик қатори Миразиз аканинг ҳам диққатини тортган шекилли, мавлўм вақтдан кейин домла кафедрага келиб, 2007 йилда 80 ёшга тўлишлари, шу муносабат билан ўз ҳаёти ва тилшунослик фаолиятини акс эттирувчи мақолалар тўпламини нашрга тайёрлаш ниятлари борлиги, аynи ишни, албатта, қарши бўлмасам, менга топширмоқчи эканликларини изҳор қилганлари ҳамон ёдимда. Кафедра аъзолари муҳтарам устознинг ишонч ва илтимосларини сидқидилдан амалга ошириб, олимнинг тилшунослик фаолиятига ҳамкасблари, шогирдлари томонидан берилган баҳо ва муносабатни акс эттирган "Миразиз Миртожиев - ўзбек тилшунослиги жонкуяри" номли мақолалар тўпламини вақтида нашр қилишнинг улдасидан чиқди. Ушбу тўпламдан домланинг илмий-педагогик фаолиятига чизгилар ҳамда у киши томонидан терминология муаммоларининг ёритилишига онд икки мақолам ўрин олган эди. Умр-оқар сув деганларидек, кўз очиб-томгунча орадан ўн йил ўтиб кетибди. Қарангки, ўзбек тилшунослигининг том маънодаги дарғаси, таъбир жоиз бўлса, "Сўнги могиқан" - Миразиз Миртожиев қутлуг 90 ёшни соғлиқ-саломатликда, бағри бутунликда, мутлақо ижоддан йироқлашмаган, аксинча, кўпгина ёшларга ибрат ва намуна бўлар даражада, қатор-қатор

МУНДАРИЖА

МИРАЗИЗ МИРТОЖИЕВ – АТОҚЛИ ТИЛШУНОС	
Х. Дадабоев	3
Н. Маҳмуров	6
Ё. Тожиёв	13
О. Бозоров,	17
А. Зияев	карашлари
К. Содиқов	20
М. Жўрабоева	23
Б. Менглиев	28
Н. Жаббарова,	31
Ш. Искандарова,	39
Д. Ғаниева	Миртожиев талқинида
З. Холманова	41
С. Мухамедова	44
Н. Охунов	49
Ш. Ғаниева	52
М. Ғозиева	54

І ШҮЪБА. ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Э. Умаров	58
Б. Абушуккуров	62
Н. Охунов,	66
Б. Носиржонов	морфологик тузилиши
Т. Жумаев	69
Д. Базарова	73
Ш. Тўлаганова	76
Г. Кабиёлонова,	80
Д. Матуоқибнова	“Devoni Hikmat”dagi aytim forscha o'zlashmalar
З. Қодиров,	82
У. Раҳимов	Тил системасида грамматик бирлик масаласи
Д. Набиева,	88
Д. Нурмонова	Унли фонемалар таснифига доир
Д. Эгамназарова,	90
Х. Азамжоновна	Фразеологик бирликларда лексикализация ходисаси

Ш. Жўраев	93
Sh. Sobirova	Мирзо Турсунзода ижодида ўзбекча сўзлар талқини
F. Раҳимов	95
Н. Хусанов	Компаратив фразеологик birliklikning kontekstida ifodalinishi
Д. Маҳкумова	98
М. Мирсодиқова	100
О. Аноғқилова	Синонимия муносабат хусусида “Луғати чингадойи ва турки усмоний” жуғрофик манба сифатида
М. Қурболова	106
Н. Юлошоева	108
Т. Мирзақўлов	111
Д. Сафарова,	114
Л. Ғозилов	118
А. Усмолов,	121
У. Усмонова	123
Д. Вазагрова,	126
Sh. Хуррамов	128
F. Мамаатқилова	131
У. СанҒеит	133
Н. Раҳмонтова	135
С. Шукурова	138

II ШҮЪБА. ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЯНГИ СОҲАЛАР РИВОЖИ

А. Хасанов	141
R. Sitopova	143
Д. Мансуров	146
Н. Сайидирахимова	151
Г. Искандарова	153
О. Абдуллаева	156
S. Tuxtaeva	158
Д. Худойбергачова	161
М. Жўраев,	164
Д. Тошева	Зооним компонентли мақолларда метонимия

Ш. Махмаралимова	Девона мифология образининг когнитив метафоралар кесимидаги ташкини	170
У. Йиғиталиев	“Лисоний шахс” тушунчасининг лингвоперсонологик тавсифи	174
О. Saidahmedova	O'zbek-ingliz tillarida “holva” va “pudding” realiya birliklari	176
S. Ziyotova	“Uy” va “oila” konseptlarining assotsiativasi	178
H. Sadiyova	Контрастнинг стилистик контексти тавсифига доир	182
D. Karimova	Maqollarning lingvokulturologik xususiyati	185
У. Йиғиталиев	Лисоний концепт тушунчасининг функционал-семантик тахлили	189
М. Абдурахманова	Прагматингвистика и риторика	192
Д. Ашуров	Гендер метафора масалаларига доир	196

III ШЎЪБА. ЎЗБЕК ТИЛИ МАВЎЕИНИ ЮКСАЛТИРИШ ОМИЛЛАРИ

М. Абдиев	Мустақиллик ва давлат тили	198
R. Zaripov	Milliy til – milliy qadriyat	201
P. Жомонов	Айрим русча фамилияларнинг ўзбек лотин алфбосида берилишига доир	204
N. Rasuleva	O'zbek tili va adabiyoti xitoylik adabiyotshunoslar nigohida	207
P. Rasulov	Профессор Равшан Расулов методи (чалғитиш ёки хушёрликни аниқлаш ва ошириш)	210
B. Rahmonov,	Zamonaviy ona tili ta'limi maqsadi	212
У. Тўртаматова	Чет тили ўқитиш амалиётида инновацион технологиялар	216
C. Хашимова	Особенности преподавания узбекского языка как иностранного в Китае	218
Г. Исроилжон қизи,	Кичик ёшдаги хорижий тил ўрганувчиларда мотивация ҳосил қилиш кўникмаларини ривожлантириш хусусида	224
A. Рўзиев	Ona tili darsida ilg'or pedtologiyalardan foydalanish istiqboli	228
D. Yo'ldosheva	Диалектал фразеологизмлар лугати тўғрисида	232
T. Эназаров,		
A. Есемуратов		
У. Ибрагимова	Қоракалпоғистон ўзбек шеваларида айрим феъл ясовчи аффиксларнинг синонимик хусусиятлари	235
Ю. Ибрагимов	Диалектал фразеологизмлар	238

М. Холмуродова	"Qutadg'u bilig" asaridagi ayrim antroponimlar tavsifi	242
B. Бахриддинова,	Ўзбек тилида муаллиф пунктуацияси	245
И. Базарова		
T. Kenjayev	Matn yaratish – ijodiy-amaliy ishlarning oliy shakli	248
X. Зикруллаева	Основные признаки научно-технических текстов	251
H. Мукулманова,	Таълим жараёнида ўқувчи ва талабаларда	
Ш. Мусурманова	вербал мулоқот малакасини шакллантириш	254
A. Ahmedov	От-ko'makchilarning isoniy-nutqiy xususiyatlari	257

мактабининг шаклланишига асос бўлди. Бу эса “дискурс” термининг гуманитар соҳалардаги мақоми масаласини янада мураккаблаштиради. Шунингдек, “дискур” термини, замонавий тилшуносликда, “текст” терминига яқин эканлиги ҳаёда этилади, бироқ у нутқий мулоқот жараёнига мувофиқ равишда тус олувчи динамика ходиса; матн эса унинг акси, яъни нутқий фаолият натижаси сифатида мушоҳада этилувчи статик объект саналади. Баъзан “дискурс” бир вақтнинг ўзида икки компонент (нутқий фаолиятнинг социал контекстига жойланган динамик жараёни ва унинг маҳсули, яъни матн)ни ўзида бирлаштиради. Шунингдек, дискурсни “боғли нутқ” сифатида тушуниш ҳолатлари ҳам учрайди, бу унчалик тўғри эмас, чунки ҳар қадай матн таркиби муайян боғловчи воситалар асосида ташкил топади. Бизнингча, “дискурс” тушунчаси “диалог” тушунчасига яқинроқ. Дискурс, ҳар қандай коммуникатив акт сифатида икки фундаментал жиҳат – адресат ва адресангдан ташкил топади. Бунда сўзловчи ва адресат дискурс иштирокчиси сифатида (бу жараёнда гап диалог ҳақида кетяпти) шахслар ўртасида навбатма-навбат тақсимланади. Агар дискурда бир кишининг нутқи устуңлик қилса, ундай дискурс монолог саналади. Бироқ монолог – бу дискурс бир кишининг нутқи деб қараш у қадар тўғри эмас, чунки монологда ҳам адресат муҳим саналади. Моҳиятига кўра эса монолог (гарчи аъъанавий тилшуносликда диалог ва монолог қарама-қарши қўйилишига қарамай) диалогнинг ўзига хос кўриниши саналади.

Умуман олганда, “матн” ва “диалог” кўлаб коннотатив хусусиятга эга деган аъъанавий қарашлар бу тушунчаларнинг эркин қўлланишини чегаралайди. Шу сабабли “дискур” термини тилнинг нутқий вазиятга боғлиқ равишдаги турли қўлланиш маҳсули сифатидаги тушунчани касб этиши мазкур термин учун айна берилган таъриф сифатида белгиланади. Дискурсив таҳлилнинг илмий тус олиши эса сўнги ўн йилликлардангина бошланди ва дискурсив таҳлил муаммоси тилшунослик илмининг марказий масаласи даражасига кўтарилмоқда.

Замонавий структур-семийотик тадқиқотларга бағишланган ишларда ҳам дискурс тушунчасига жуда кенг доирада ёндашилганлигини кузатиш мумкин. Яъни нутқий фаолият жараёнининг оғзаки ва ёзма ифодаси маҳсули сифатида [Гурочкина, 2009: 2]. Дискурс тушунчаси остида сўзловчининг субъектив, социомаданий нутқий фаолияти назарда тутилади. Яъни дискурс – бу матннинг реаллашиш шакли. Бизнингча, дискурс қуйидаги нутқий фаолият бирикмалари (нутқий актлар, ифодалар):

- а) синтактик (яъни ифода);
- б) семантик (маъно-мазмун);
- с) прагматик (хабар) пландан ташкил топади.

¹ Гурочкина А.Г. Диалогический дискурс как среда и результат межличностного взаимодействия // Актуальные проблемы современного языкознания. STUDIA LINGUISTICA XVIII: Сборник статей. СПб.: Политехника-сервис, 2009. - С.43-48.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Серю П. Как читают текст во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. -М., 1999;
2. Серю П. В поисках четвертой парадигмы // Философия языка: в границах и вне границ. -Харьков, 1993. - С. 46.
3. Гурочкина А.Г. Диалогический дискурс как среда и результат межличностного взаимодействия // Актуальные проблемы современного языкознания. STUDIA LINGUISTICA XVIII: Сборник статей. - СПб.: Политехника-сервис, 2009. - С.43-48.

Г. ИСКАНДАРОВА, ТошДўТАУ

БОЛАНИНГ КАТТА ЁШДАГИЛАР БИЛАН МУЛОҚОТГА КИРИШИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Инсон ҳаётини мулоқотсиз тасаввур этиш қийин. У ўз ичига шахсларо муносабатларнинг энг муҳим механизмларини қамраб олади. Коммуникация (лотинча *communicatio* боғламоқ, мулоқот қилмоқ) – мулоқот, фикрлар, маълумотлар, ғоялар алмашинуви, яъни инсонларнинг билиш-меҳнат қилиш фаолиятидаги ўзига хос ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнидир¹. Мулоқот орқали инсоннинг ҳамкорлик фаолияти амалга оширилади. Бирор бир профессионал ёки ижтимоий фаолиятда эришилмаган ютуқлар асосида мулоқот қила олиш кўникмасининг юқори даражада эгалланганлигини кўриш мумкин. Бу кўникма ижтимоий муносабатлар тизимида аста-секин ўзлаштирилади. Мулоқот бизгача кишилик жамиятининг авлоддан-авлодга ўз билимлари ва ҳаётий тажрибалари орқали тўтлаб, етказиб келинаётган улкан меросдир.

Инсон дунёга келиши билан ўзини ўраб турган теварак-атроф билан мулоқотга кириша бошлайди. Бунда, албатта, ижтимоий муҳит ва гудак яқинларининг таъсири катта. Боланинг ижтимоийлашув жараёни ҳам унинг ташқи муҳит билан муомалага киришиш вақтидан бошлаб шаклланади. Тўғри эгалланган мулоқот кўникмалари боланинг жамият ҳаётидаги келажак ўрнини белгилашга хизмат қилади. Шундай экан, баркамол руҳдаги авлодни етиштириш учун маълум маънода мулоқот ҳуққининг тўғри шакллантирилганлиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Боланинг ilk сўзлари катталар билан мулоқотда пайдо бўлади. Лекин катталарнинг бола билан ўзаро муносабатлари бевосита боланинг улардан тилини нусха кўчиргандек ўзлаштириб олади дегани эмас. Сўз – бу биринчи навбатда белги, яъни бирор нарса-предметнинг ўрнини босувчи восита. Демак, ҳар бир сўз ортида у ифодаловчи маънони билдирувчи предмет, яъни белги туриши керак. Агар бундай предмет бўлмаса, она ўз

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. -М., 1990. - С.233.

туғулларини қанчалик меҳр билан ифодаламасин, илк сўзлар пайдо бўлмаслиги ҳам мумкин. Бола билан бирор ўйинчоқни ўйнаганда эса шу ўйинчоқ ва у билан амалга ошириш мумкин бўлган барча ҳаракатлар маъно касб этади, демак, номга эга бўлади. Яна бир ҳолат – агар бола ўйинчоқларни ўйнаш даврида турли сўзларни талаффуз қилса-ю, у ўзи ёлғиз ўйнаса ҳам, унинг мустақил илк сўзлари кечикади, сабаби унда шу нарса ва ҳаракатларни аташга эҳтиёж бўлмайди. Гапиршига эҳтиёж ва талаб, одатда, икки асосий шароитга боғлиқ: биринчидан, катталар билан мулоқот қилишга эҳтиёж; иккинчидан, бирор предметни номлашга эҳтиёж. Лекин бу иккиси ҳам алоҳида олинган ҳолда хали илк сўзларни талаффуз этишга олиб келмайди. Фақатгина боланинг катталар билан предметли ҳамкорликдаги ёки мазмунли, расмий мулоқотидагина бирор нарса-предметни номлашга эҳтиёж сезади, демакки, бунинг натижасида боланинг ўз сўзлари пайдо бўлади. Бунда бола билан шунчаки галлашиш керак эмас, бирга ўйнаш, у билан шу ўйин юзасида суҳбатлашиш керак. 2,5-3 ёшли болаларда нутқни ривожлантириш учун турли тез айтишлар, топшиқлар, эртақлар ва латифалар айтишни машқ қилдириш керак.

Мулоқот актининг илк поғонаси *саломлашишдир*. Болага саломлашишни катта ёшдаги коммуникантлар қандай ўргатишса, бола илк даврда айнан шу шаклдан фойдаланади. Кейинчалик ёши катта бўлаётган ва кўплаб мулоқот муҳитини бошидан кечирадиган болада турли вазиятда турлича саломлашиш кўникмаси шаклланади: ёши катта одамларга нисбатан, масалан, бува ёки бувиси, онаси ёки холасига *“Ассалому алайкум”* деса; ўғил болалар отасига, акаси ёки амакисига ўнг ёки чап қафти билан *“беш ташлаб”* саломлашади; қиз болаларда ўнг кўли қафтини кўксига қўйиб, бошини эгиб саломлашиш кенг кузатилади. Болага доим янги адресантга рўпара бўлганда, масалан, бегона бўлса ҳам ёши катта одамларга, кўшниларга, меҳмонга келган яқин дўстлар ҳамда қариндошларга салом беришга ўргатиб борилади.

Хитойлик гўдакларда ҳам катта ёшли ёки яқин кишилар билан саломлашишга кўникма эрта шакллантирилади. Кўпинча гўдаклар унга турли эркалатувчи мурожаат шакллари воситасида у билан мулоқотга киришишни истаган адресантлар билан, асосан, бошини эгиб кўришади. *“你好好”*, *“您好”* ва *“早”* каби саломлашиш ифодалари, одатда, 4-5 ёшли гўдаклар нутқида фаол кузатилади. Кичик ёшдаги болаларнинг аксариятига *“хола / опа билан саломлаш”* деб айтилмаса, ўз ихтиёри билан бу ишни амалга оширмайдилар.

Мулоқот жараёнида катта ёшли одамлар болага, асосан, сўроқ гаплар билан мурожаат қиладилар: *“Қорнинг очқадими?”*, *“Уйкунг келдими?”*, *“Қаеринг огрийпти?”*, *“Кўнага чиқамизми?”*, *“Қоптоқ ўйнайсанми?”*, *“Олма ейсанми?”* ва х.к. Кўпинча бола бу саволларга қисқатгина тасдиқ ёки инкор ишораси билан жавоб беради. Бу ҳолни илк даврда гўдакнинг фаол сўз бойлиги кам бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. Мулоқот жараёнида

гўдакнинг нима сабабдан хархаша қилаётганини тушунмаган ота-оналар беҳхтиёр ҳолда берилган саволларга жавоб бера олмаслигини билиб турсалар ҳам, бола истак-хоҳишларини аниқлаштириш учун саволлар билан мурожаат қилишади. Кузатув натижаларига кўра, бир ярим – икки ёшгача бўлган даврда болаларга катта ёшли одамлар томонидан қилинган мурожаатларнинг 70 фоизини сўроқ гаплар ташкил қилади.

Бола нутқининг шаклланишида катталар хатти-ҳаракатига, гап-сўзларига тақлид қилиш ҳолати муҳим ўрин эгаллайди. Гўдак ўзини ўраб турган муҳитдаги барча товуш ва ҳаракатларга тақлид қилиш орқали ўз фикрини ифодалашни ўрганади. Масалан, итнинг вовуллашига қараб *“вов-вов”*, *“бабув”*, *“gao-gao”* (хитойча); мушукнинг миёвлашига қараб *“миёв-миёв”* ёки *“nia-nia”* (хитойча); автомобилнинг сигнал беришига қараб *“би-биб”*, *“ди-дин”*, *“энь”* ёки *“机器”* (машина); пиёз, саримсоқ ёки калампирга ўхшаш сабзавотлар таъмига кўра *“菜”* (аччиқ) ёки юзини бужмайтириш орқали; ширинликларнинг мазасига қараб *“оҳ-оҳ”*, *“好吃”* (мазали), ўзбек ва хитой болалари томонидан бу ҳолат бирдек тамшаниш (харакати билан бирга кузатилади; кир ёки ёқимсиз нарсага нисбатан *“фу”*, *“кака”*, *“бижи”*, *“be-be”*, *“be”* (ёқимсиз); иссиқ нарсани *“пуфп”*, *“пиши”*, *“uff”*; касал бўлганда ёки бирор жойи огриганида *“аваа”*, *“айя”* деб ифодалаш кенг кузатилади.

Тилда ижтимоий-тарихий тажриба жамланиб боради, шундай экан, эндигина нутқи шаклланаётган гўдак тил орқали ижтимоий-маданий билимини ҳамда тасавурини кенгайтирибгина қолмай, ижтимоий муҳитга ўзлаша бошлайди. Бола атраф-муҳитга кўникиб борар экан, у ижтимоийлаша боради, бу жараён унинг нутқида ҳам акс этади. Боланинг ижтимоийлашиши, асосан, мулоқот жараёнида фаол амалга ошади.

Коммуникация фаолияти ижтимоий тасавурни мустаҳкамлашнинг муҳим босқичи саналади, бунда бола предмет номини унинг хоссаларига кўра эслаб қолади. Масалан, *сут – оптоқ, ширин; она – яқин, меҳрибон, ёқимли; нон – юмшоқ, иссиқ, туйимли; телевизор – гапирувчи, кўрсатувчи* каби ассоциатив маъно бўёқлари ҳосил қилиши тажриба натижаларида намоён бўлди.

Демак, болалик даврида гўдакнинг энг яқин кишилари доимий равишда унинг нутқини йўналтириб, ўз ифодалари ёрдамида бола тилининг бойлишига ёрдам бериб боради. Бола турли нутқий вазиятларда ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб катта ёшли одамлардан ўзлаштирган у ёки бу жумлаларни қўлай боради. Мулоқот жараёнида катта ёшли одамлар болага бевосита таъсир ўтказади, гўдак катталардан борлиқни англашни, ҳаракатларни бошқаришни ҳамда маъжуд миллий-маданий кадрятларни фарқлашни ўрганади. Бунда бола томонидан ифодаланувчи нутқ оҳанги, ритми, товуш ва товуш бирикмалари, маъноли сўзлар ва жумлалар, гап ҳамда мазмунан боғланишли бўлган мураккаб нутқ, ва, албатта, матннинг яратилиши босқичма-босқич амалга оширилиши намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кон И. Ребенок и общество. -М., 1988.
2. Мид М. Развитие ребенка. -М., 1968.
3. Полова Л. Гендерные аспекты самореализации личности. -М., 1996.

О. АБДУЛЛАЕВА, ТомДўТАУ

МУРОЖААТ СЎЗЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ ХОСЛАНИШИ

Мустақилликдан сўнг барча соҳаларда бўлгани каби миллий тилимиз тадқиқида ҳам янги замонавий методлардан фойдаланиш, тил ходисаларини ўрганишда тилимизнинг онтологик табиатидан келиб чиқиб ёндашиш бош мезонга айланди. Бу ўз даврида Биринчи Президентимиз томонидан таъхидлаб ўтилган эди: "Биз ўзбек тилини ўқитишнинг энг янги, самарали методикасини тайёрлаш, давлат тилини жадал ўрганиш курсларини ишлаб чиқишда тилшунос олимларнинг мададига эҳтиёж сезиб турибмиз [1, 89]. Шу боис тилшуносликнинг жамият ва инсон нутқи бевосита боғлиқ холда ўрганувчи ижтимоий тилшунослик — социолингвистика, тилнинг халқ маданияти, урф-одати, русуми, характери билан чамбарчас боғлиқликда ўрганувчи, тил вакиллари нутқини миллий этник хусусиятлар тадрижида ёритувчи этнолингвистика, тил бирликлари ва муайян шахс нутқи муносабатларини аниқловчи прагматика, нутқнинг мақсади, унинг нутқий вазият ва алоқа, англаш ва билиш жараёнидаги ўрнини тавсифловчи психолингвистика каби янги тармоқлари вужудга келди.

Бугунги кунда тилнинг ижтимоий функцияси, амалий вазифаларига — нутқ самардорлиги тадқиқи, тилга антропоцентрик ёндашувга эътибор қўчайиб бораётганлиги кузатилмоқда. Аниқроғи нутққа инсоний фаолият — фикр алмаштириш ва ўзгаларга таъсир кўрсатиш, бунёд қилишнинг асосий турларидан бири сифатида ёндашилиб, унинг ихчамлиги, самардорлиги ва таъсирчанлиги, мантқиқийлиги тадқиқи биринчи ўринга қўйилмоқда.

Ундалма ўзбек тилшунослигида алоҳида ҳодиса сифатида кенг ўрганилган. Бирок ўзбек тилида мурожаат сўзларининг гендер хусусиятлари, этнослар нутқи хос, диалектал хусусиятлари, турли табақалар, ижтимоий гуруҳлар нутқида ижтимоий хосланиши, лингвопоэтик хусусиятлари бир тизим остида йиғилиб махсус тадқиқ этилмаган.

Ундалма - сўзловчининг нутқи қаратилган, бошқа бир шахс ёки предметни фодолаган сўз ёки сўз бирикмасидир. Ундалма бош келишидаги исмлар билан ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб туради. Шу боис

сўнги тадқиқотлар ундалманинг гап учун носинтактик ҳодиса, гапнинг мазмуний кенгайтирувчиси эканига ҳам урғу бермоқда [2, 414]

Мурожаат сўзлари, асосан, диалогик нутқда, монологларда, муаллиф нутқида, мурожаат, шпор, буйруқ, чақириқ ва эълонларда ишлатилади. Унинг муҳим ижтимоий хусусиятларидан бири нутқ жараёнида маълум воқелик ҳақида ахборот бериш давомида тингловчининг диққатини шу ахборотга жалб қилиш билан бирга мурожаат объектга шахсий муносабатини — ижобий ёки салбий, эркалаш, хурмат билан ёки беписанд мунобабатда бўлишини ҳам кўрсатади. Масалан: *беписандлик - Гапаварасизда, бобой. Эй, сен, бу ёққа ўт. Хурмат - Отахон, сиздан бир нарсани сўрасам бўладими? эркалаш - Ниятинга еткур, қўлоқ сол (Ҳ.Олимжон). Қаяққа яна, тинмасур, - сўради Комила ўзини оналарча сезиб (Ойбек). Жоним, асалим, менга бир қара. кесатик - Барака топкур, мени тинч қуй. Арпангизни ҳам урибимизми, бой? пўписа - Ҳой зумрашлар, тўхта! қарғаш - Ҳой соқолинг гурда чирисур, бу нима қилиқ? ҳақорат - Бу ёққа қара, тентак! Камбағал бўлсанг ҳам, ўлгудек одмисан, баландда юрасан биламан (Ойбек). Туф, де, кўзинг тегади, касофат! Шу сўзларингени менга айтсанг, тишингни сузуриб олардим (Ойбек) [3, 560].*

Мурожаат сўзларининг яна бир муҳим жиҳати мурожаат қилинаётган шахснинг жамиятдаги макеми, қайси табақа вакили эканлиги, дунёқарши, яшаш жойи, жинси, ташқи кифасини ва бошқа жиҳатларини ҳам қамраб олишдадир. Масалан: *расмий мурожаат - Азиз Акмалович, бу ҳаммамизнинг ютуғимиз. Уртоқ Аҳмедов, сизни кутялигимиз; қариндошлик муносабати - Ҳуш жиян, қишлоқда нима гап? нотаниш, ёш қиз болага мурожаат - Исминг нима қизим? нотаниш, ўсмир ўғил болага мурожаат - Қимни кутялсиз, йиғил? нотаниш, ўрта ёш ўғил болага мурожаат - Ўғлим, менга қарашиб юборасизми? нотаниш, ўрта ёш аёл кишига мурожаат - Хола, касалхонага шу йўлдан бориладими? нотаниш, ўртаёш эркак кишига мурожаат - Амаки, соатингиз неча бўлади? нотаниш, кекса аёл кишига мурожаат - Буви, сизга ёрдам керакмасми? нотаниш, кекса эркак кишига мурожаат - Бобо, бering сумкангизни... эрнинг хотинга мурожаати - Нима гап, онаси? хотиннинг эрга мурожаати - Дадаси, қаранг у қандай тез ўсяпти.*

Мурожаат сўзлари поэтик нутқда бадий восита вазифасини ҳам бажаради: *Гулим, меҳр кўзда дегани ёлгон. (Кўшиқдан) Ўн тўққиздан ошмай тур сўзал (Ҳ.Олимжон). Шарққа нур берувчи, эй, Ўзбекистон, Улуғ оилада тондинг шарафдон! (Т.Тўла). Порпаган юз, яшпаган кўз, ботир қиз! Жамоада чечак каби очдинг юз (Ҳ.Олимжон). Умрим эй, сен бўлиб шушча беаубор. То абад айладинг мени бахтиёр. Умрим эй, сен билан қилиб ифтихор. Булайин ўлгунча мен ҳам миннатдор (Ҳ.Ғулум).*

Сўзловчи субъектив муносабатини мурожаат сўзи орқали ифодалаганда кўчма маънодаги сўзлардан кенг фойдаланади: *Сухма Кореяга тумиғинг, тўлки! Қолсин қўлида Корея эрки! (Миртемир). Сен*